

ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ГЕДЬО АННА ВОЛОДИМИРІВНА

ГРЕКИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я (1778 - 1875 рр.)

Спеціальність 07.00.01. - Історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Донецьк -1997

Робота виконана в Донецькому державному університеті.

Науковий керівник

кандидат історичних наук, доцент

Пірко Василь Олексійович

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор

Швидько Ганна Кирилівна

кандидат історичних наук, доцент

Троян Микола Петрович

Провідна установа:

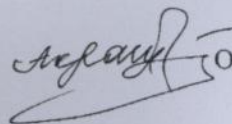
Запорізький державний університет

Захист відбудеться "23" травня 1997 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К. 06. 06. 01 по присудженню наукового ступеня кандидата історичних наук у Донецькому державному університеті за адресою: 340055, м. Донецьк, вул. Університетська 24, ауд.309.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Донецького державного університету.

Автореферат розіслано "21" квітня 1997 р.

Вчений секретар вченої ради

 О.В.Кравчук.

Актуальність теми. Проголошення незалежності України викликало пошук інтересу як до історичного минулого всієї держави, так і до окремих її етносів, з яких вона складається як багатонаціональна держава. Її становище і добробут багато в чому залежать від продуманої національної політики, яка забезпечить рівноправне існування різних етнічних спільнот, сприятиме відродженню і розвитку їхньої культури. У зв'язку з цим великого значення набувають дослідження історії народів України. Однією з компактних етнічних груп, які проживають в Південно-Східній Україні, є греки. Згідно з переписом населення 1989 р. в Донецькій області проживало 83,7 тис. греків. У зв'язку з цим викликає інтерес історія їх появи й розвитку на території Північного Приазов'я.

Вивчення історії греків Маріупольщини триває вже понад 200 років. За цей час з'явилися різні види досліджень, які безпосередньо чи побічно торкаються цієї проблеми. У зв'язку з цим назріла необхідність створення узагальнюючої роботи, яка б комплексно висвітлювала питання переселення, господарства та громадського життя греків на відведеній їм території.

Північне Приазов'я займає територію між Доном і Дніпром. Саме ця територія стала місцем поселення в 1778 р. кримських християн - греків, вірменів, грузинів і волохів, яких царський уряд вирішив використати не тільки для захисту своїх південних рубежів, але й для господарського освоєння краю.

Предмет дослідження складають питання, пов'язані з причинами переселення християн з Криму до тогочасної Азовської губернії, їх розміщенням на нових місцях, господарським освоєнням відведеної їм території, самоврядуванням і церковним устроєм до скасування привілеїв, наданих Жалуваною грамотою від 21 травня 1779 р.

ЛНБ ім. В. Стефанива
АН України

Об'єктом дослідження виступає християнське населення Кримського півострова, котре переселилося в 1778 р. до Північного Приазов'я і склало Маріупольський грецький округ.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1778 рік (час переселення греків з Криму в межі Азовської губернії) - 1875 р. - час остаточної ліквідації їх привілеїв, наданих їм при переселенні до Росії.

Ступінь наукової розробки проблеми визначається відсутністю праць, в яких би комплексно розглядалися всі аспекти порушеної проблеми в межах окресленого часу. З іншого боку, наявністю великої кількості праць, присвячених окремим питанням історії греків Північного Приазов'я.

Великої уваги заслуговують дослідження А.О. Скальковського¹, в яких він відтворив процес освоєння південних степів. Дослідник зібрав багатий фактичний матеріал про час заснування поселень, у тому числі й грецьких, розвиток різних галузей господарства. Враховуючи, що частина архівних матеріалів, якими він користувався на сьогодні втрачена, його праці набувають особливого значення при вивченні проблеми. Однак вони не позбавлені деяких хронологічних неточностей, опис подій і явищ носить подекуди ілюстративний характер, оцінка багатьох фактів страждає односторонністю.

Не обійшов питання переселення християнського населення Криму до Росії і такий видатний російський історик, як С.М.Соловйов у своїй багатотомній узагальнюючій праці². Він дав оцінку дипломатичних зв'язків Росії і Кримського ханства, відтворив ситуацію на Кримському півострові напередодні виходу християн.

¹ Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края.- Одесса, 1850-1853.-Ч.1-2; він же: Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1730-1823.-Одесса, 1836.- Ч.1-2.

² Соловьев С.М. История России с древнейших времен. -. М., 1966.- Кн.15 (29 т.) - С.307-312.

До середини XIX ст. відносяться дослідження архієпископа Гавриїла Розанова³. Він подає відомості про заснування церковних приходів та будівництво храмів на півдні України, починаючи з 1752 до 1835 р. Автор вперше звернувся до проблеми пошуків пращурів греків Північного Приазов'я і прийшов до висновку, що греки Маріупольщини - нащадки давніх еллінів. Він також вперше висунув тезу, що греки за власним бажанням залишили півострів. Дослідження Гавриїла не позбавлені деяких помилок. Наприклад, він вважав, що переселення греків закінчилося в 1779 р. і саме в цьому ж році, на його думку, були засновані м. Маріуполь і 20 грецьких сіл. Таким чином, у автора випадає період невлаштованості греків в Азовській губернії. Це вимагає уважного ставлення до наукової спадщини Гавриїла Розанова.

Вивчення історії церкви Степової України слідом за Гавриїлом продовжив єпископ Катеринославський і Таганрозький Феодосій Макар'євський. Аналізуючи процес заснування церков в Катеринославській єпархії по повітах⁴, він приділив увагу і Маріупольському. Робота Феодосія ґрунтується на широкій джерельній базі, серед якої значне місце займала церковна документація. З неї можна з'ясувати час заснування грецьких церков наприкінці XIX ст., їхню назву, тип приміщення та ініціаторів побудови.

Церковна історіографія XIX ст. подає відомості про час заснування церков і організацію приходів, повідомлення про створення й існування у складі Катеринославської єпархії Маріупольсько-Феодосійського вікаріатства. Найбільш репрезентативними з цього питання є

³ Гавриил (Розанов В.Ф.) Очерк повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый.- Одесса, 1851.- 53 с; він же. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кефайской епархии // Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД).- 1844.- Т.1.- С.197-204.

⁴ Феодосий (Макариевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII ст.-Екатеринослав, 1880.-Вып.2.- 372 с.

матеріали, надруковані в різних церковних виданнях кінця XIX - початку XX ст.⁵.

На початку XX ст. церковну тематику продовжив протоієрей С.Серафимов. Як і його попередники, в своїй роботі⁶ він звеличував організатора і керівника греків митрополита Ігнатія. Серафимов перший серед дослідників XIX ст. намагався з'ясувати причини переселення греків до Росії. Основним мотивом їх виходу він вважав скрутне становище християн у мусульманській державі. Бажання Росії приєднати Крим лише прискорило цей процес.

Таким чином, дослідження церковних істориків другої половини XIX - початку XX ст. містять у собі багатий фактичний матеріал щодо самого процесу переселення греків, умов та часу заснування ними населених пунктів та організації приходів. Однак співставлення їхніх відомостей з архівними матеріалами свідчить, що в окремих випадках вони допускалися помилок.

У другій половині XIX ст. підвищений інтерес серед дослідників викликала проблема релігійного становища в Криму. В цей час вийшли в світ роботи Ф.Хартаха⁷, в яких він простежив історію виникнення і розвитку християнської релігії на Таврійському півострові. Автор вказував на ворожі відносини представників двох релігій. Хартаха

⁵ Справочная книга Екатеринославской епархии / Екатеринославская духовная консистория.-Екатеринослав, 1908.- 130 с.; Никольский М. Столетие Екатеринославской епархии // Екатеринославские епархиальные ведомости.- 1876, № 14.- С.209-221; № 15.- С.227-240; № 16.- С.247-256; № 19.- С.290-304; Викариатство Екатеринославской епархии // Екатеринославские епархиальные ведомости.- 1875, № 9.- С.137-139; Текежи Д. Историко-статистическое описание Мариупольского, во имя Св. Харлампия собора // Екатеринославские епархиальные ведомости.- 1875, № 10.- С.305-319; Лебединцев А. О Феодосийской (викарной) епархии // Херсонские епархиальные ведомости.- 1861, № 1.- С.40-64; Список иерархов Екатеринославской епархии // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии.- Екатеринослав, 1913.- Вып. 10.- С.330-350.

⁶ Серафимов С.А. Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря. -Екатеринослав, 1901.- 46 с.

⁷ Хартаха Ф.А. Христианство в Крыму.- Симферополь, 1864.- 70 с.; він же. Историческая судьба крымских татар // Вестник Европы.- 1866.- Т.2.- С.182-236; 1867.- Т.6.- С.140-174.

вперше висунув тезу про відмову греків залишати Крим. На його думку, Росія вміло використала непорозуміння представників двох релігій у своїх політичних інтересах.

Зрозуміти політичну і економічну ситуацію на Кримському півострові напередодні переселення греків, з'ясувати взаємостосунки представників двох релігій допомагають роботи Ф.Лашкова, В.Смирнова, Ю.Кулаковського⁸.

Організаторській діяльності О.В.Суворова у справі переселення християнського населення Криму до Приазов'я відведено місце в праці його біографа О.Петрушевського⁹, який звернув увагу на пагубні для економіки Криму наслідки виходу християн. Дослідник першим висловив думку щодо вжиття насильницьких методів з боку російських військ у переведенні християн до Азовської губернії.

Крім питань релігійного і політичного становища греків у Криму, причин переселення їх до Росії, дослідники XIX ст. звернули увагу на стан господарства греків у Північному Приазов'ї. Нерідко будучи представниками влади, повітовими і ветеринарними лікарями, вони на місцях збирали відомості про розвиток господарства греків, виявляли причини невдач, пропонували заходи з ліквідації негативних явищ¹⁰.

Велику дослідницьку роботу у виявленні джерел з історії греків Північного Приазов'я провів М.Мурзакевич. Ним були виявлені і опубліковані Ордер Г.О.Потьомкіна Азовському губернаторові

⁸ Лашков Ф.Ф. Исторический очерк крымско-татарского земледелия.-Симферополь, 1897.- 223 с.; він же. Шагин-Гирей, последний крымский хан. - К., 1886.-44 с.; Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в.- Одесса, 1887.- 115 с.; Кулаковский Ю.А. Прошлое Тавриды. -К., 1914.- 162 с.

⁹ Петрушевский А. Генералисимус князь Суворов: В 3 т.- СПб., 1884.- Т.1.- С.112-118.

¹⁰ Калери Г.М. Топографические и медико-статистические сведения о Мариупольском округе // Журнал Министерства внутренних дел.- 1845.- Ч.11.- С.34-69; Порохов П.О. О состоянии скотоводства в Мариупольском округе // Записки сельского хозяйства Южной России.- 1848, № 7.- С.423-436; № 9.- С.589-600; Стевен Х. Хозяйство греческих колонистов Мариупольского округа // Журнал Министерства государственных имуществ.- 1843.- Ч.9, № 5.- С.21-23.

В.Чорткову від 29 жовтня 1779 р.¹¹, архівні матеріали щодо заснування м.Мариуполя.

У 90-ті роки XIX ст. питання історії приазовських греків знайшли відображення в книзі "Мариуполь и его окрестности"¹².

Ролі іноземних поселенців, у тому числі і греків, в освоєнні півдня України найбільше приділив уваги в дорадянській історіографії Г.Писаревський¹³.

Польові дослідження історії мариупольських греків на початку XX ст. були проведені О.Л. Берт'є-Делагардом. Він, використавши значний історичний та етнографічний матеріал, зробив спробу проаналізувати складні проблеми етногенезу греків Північного Приазов'я, формування та розвитку традиційної культури нащадків кримських християн¹⁴. Наукова цінність дослідження Берт'є-Делагарда полягає у висновку, що відмінності у мові таврійських греків не свідчать про їх різне походження, а залежать від впливу на них татар, культура яких сприймалася більше у поселеннях, розташованих ближче до центру і порівняно менше у більш віддалених від нього.

Вагомий вклад у вивчення історії греків Північного Приазов'я вніс О.Маркевич. У своїх працях¹⁵ він детально висвітлював питання релігійного становища греків у Кримському ханстві. На підставі джерел автор дійшов висновку, що політичні помилки російського уряду

¹¹ Описание городов и уездов Азовской губернии / Публ. Н.Мурзакевича // ЗООИД.- 1853.- Т.3.- С.289-305; Отвод земли грекам, переселяющимся из Крыма к Азовскому морю // ЗООИД.- 1860.-Т.4.- С.359-362.

¹² Мариуполь и его окрестности / Под ред. Д.Хараджаева.- Мариуполь, 1892.-523с.

¹³ Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. -М., 1910.- С.207-212.

¹⁴ Берт'є-Делагард А.Л. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде // Известия Таврической ученой архивной комиссии.- 1920, № 57.- С.1-135.

¹⁵ Маркевич А.И. К вопросу о положении христиан в Крыму во время татарского владычества.- Симферополь, 1910.- 45 с.; він же. К вопросу о положении противомусульманской миссии в Тавриде // Таврический общественно-церковный вестник.- 1911, № 24.- С.855-860; № 25.- С.892-900; № 27.- С.985-992.

привели до розповсюдження магометанства на Кримському півострові.

Таким чином, історіографія XIX - початку XX с. порушила багато важливих питань з історії греків Маріупольщини. Базуючись на джерелах і власних спостереженнях, вона відрізняється чисельністю і проблематикою досліджень.

Після встановлення радянської влади і запровадження політики коренізації, на Україні склалися сприятливі умови для розвитку національних меншин і досліджень з історії греків Північного Приазов'я.

Найбільш вагомий вклад в дослідження проблеми вніс І.І.Соколов. Він приділив значну увагу вивченню історії греків на Кримському півострові, їхнім взаємостосункам з татарами, їх економічному і релігійному становищу, впливу Константинополя на зберігання грецької мови і культури. Його праця "З історії колонізації Маріупольщини: (Еміграція на Маріупольщину греків з Криму 1778-го року)"¹⁶ до цього часу залишається найбільш фундаментальною розробкою проблеми переселення греків до Росії. Її передбачалось опублікувати наприкінці 20-х років XX ст., але внаслідок зміни політичної ситуації держави, вона так і залишилася в рукопису і зберігається в Інституті рукописів ЦНБ НАН України.

Така ж доля спіткала і дослідження співробітника Маріупольського краєзнавчого музею П.Піневича "До питання про грецькі привілеї на Маріупольщині" та "Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа"¹⁷. Вони містять важливі відомості про межування земель маріупольських греків, побут і культуру. У зв'язку з втратою під час другої світової війни основної частини документів з архіву грецького суду, які зберігалися у фондах Маріуполь-

¹⁶ Інститут рукопису ЦНБ НАН України. Ф.10.- Спр.14773.

¹⁷ Там же.- Спр.11725; 11726.

ського краєзнавчого музею, дослідження П.Піневича набувають ще більшого значення, тому що вони написані на підставі його матеріалів.

У 20-30-х рр., базуючись на працях Г.Тимошевського і деяких архівних джерелах, історію греків України вивчав С.Ялі.

Особливе місце в історіографії 50-х років належить працям О.І.Дружиніної¹⁸. Вона продовжила роботу, розпочату А.Скальковським, М.Мурзакевичем щодо виявлення архівних матеріалів про чисельність і господарську діяльність населення Північного Причорномор'я.

Особливе місце у вивченні розселення греків у Азовській губернії належить праці В.М.Кабузана¹⁹. Використання матеріалів ревізій та іншої звітної документації дозволило йому встановити не лише механічний, але й природний приріст населення, показати значення народних міграцій та заходів царського уряду в заселенні краю. Погоджуючись в цілому з висновками автора щодо основних етапів заселення півдня України, національного та соціального складу населення, слід зауважити, що відомості про чисельність населення не можуть вважатися остаточними. Викликає сумнів його твердження, що греки і вірмени вийшли з 174 населених пунктів Криму.

В цілому історіографічний огляд свідчить, що в історії маріупольських греків багато ще нерозроблених питань, припущень. Більшість дослідників розглядали окремі аспекти, конкретний історичний матеріал у межах вузьких хронологічних рамок. Це не дозволяє скласти повної картини переселення греків із Криму, їх влаштування та ведення господарства на нових місцях.

¹⁸ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. - М., 1959.- 279 с.; вона ж. Южная Украина в 1800-1825 гг. - М., 1970.- 383 с.; вона ж. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. - М., 1981.- 215 с.

¹⁹ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской) губерний в XVIII-первой половине XIX в. (1719-1858 гг.).-М., 1976.- 307 с.

Основною метою дисертації є комплексне дослідження всіх питань, що стосуються переселення, влаштування та умов життя греків на території Північного Приазов'я з 1778 до 1875 р.

Виходячи із загальної мети дослідження, дисертант вважає доцільним поставити перед собою наступні завдання:

- систематизувати виявлені джерела і літературу з історії мариупольських греків, установити їх об'єктивність та репрезентативність;
- розкрити роль греків в заселенні півдня України;
- простежити за розвитком їх господарства;
- розглянути діяльність місцевих органів грецького самоврядування;
- висвітлити церковну організацію мариупольських греків;
- дослідити зміни в політиці царату по відношенню до греків.

Джерельну базу роботи становлять архівні матеріали та опубліковані джерела. Серед різних видів джерел важливу групу складають законодавчі акти Російської держави. Більша частина їх міститься в "Повному зібранні законів Російської імперії"²⁰. Автором проаналізовані ті законодавчі акти царського уряду, котрими надавалися пільги грекам при їх переселенні до Росії, визначалися місця їх поселення та регулювалась їх господарська діяльність і громадське життя. Вони також розкривають зміну в поглядах російської влади щодо грецьких переселенців, що стало наслідком відмежування у них частини землі, а в подальшому скасування пільг, наданих Жалуваною грамотою Катерини II. Оригінали Жалуваної грамоти від 21 травня 1779 р. і грамоти Олександра I від 29 грудня 1801 р., якою підтверджувалися привілеї греків, надані Катериною II, зберігаються в фондах Маріупольського краєзнавчого музею.

Близькі до законодавчих актів нормативні документи. Тут слід виділити фірмани турецьких султанів кримським митрополитам, укази

²⁰ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-2.- СПб., 1830-1875.

кримського хана і його уряду. Серед нормативних документів російської влади виділяються ордери Новоросійського генерал-губернатора Г.О.Потьомкіна (з управління губернією, ордери та розпорядження Азовської губернської канцелярії). Основна частина їх міститься у фондах "ВУА" Російського державного військово-історичного архіву (далі РДВІА) і фонді Внутрішнього управління Російського державного архіву давніх актів (далі РДАДА).

З поміж діловодчої документації заслуговують на увагу різні переписи населення та матеріали ревізій, які збереглися в фондах Департаменту державного майна Російського державного історичного архіву (далі РДІА) і Маріупольського краєзнавчого музею.

Багатий матеріал про господарську діяльність греків Північного Приазов'я, межування земель у 20-ті роки ХІХ ст. містять матеріали комісії про землі маріупольських греків, які зберігаються в фонді Департаменту державного майна РДІА і Санкт-Петербурзького відділення Архіву зовнішньої політики Росії.

Значне місце серед джерел ХУІІІ - ХІХ ст. посідають економічно-географічні та статистичні описи, що склалися з фіскальних, політичних й науково-пізнавальних мотивів. Найбільший інтерес серед них складають топографічні описи Азовської губернії і Катеринославського намісництва, в яких крім відомостей про особливості місцевості, чисельність і соціальний склад населення, стан господарства, наявні і короткі історичні довідки про міста та повіти. Їх доповнюють матеріали межування земель і створені на їх підставі описи до атласів Азовської, а пізніше Новоросійської і Катеринославської губерній. Основна частина цих джерел міститься у фондах "ВУА" РДВІА і Внутрішнього управління РДАДА.

Великого значення набувають картографічні матеріали. Основна їх частина відклалася у фондах Картографічних матеріалів РДАДА та "ВУА" РДВІА.

Найчисельнішими та різноплановими за інформацією є матеріали діловодства місцевих органів влади. Серед місцевого діловодства за багатством статистичних відомостей значне місце посідають документи грецького суду. З них незначна частина зберігається в фондах Маріупольського краєзнавчого музею. Сьогодні необхідно об'єднати зусилля дослідників у пошуках документів з архіву грецького суду, яких налічувалося близько 2 000 справ і котрі були вивезені під час другої світової війни (нині в Маріупольському краєзнавчому музеї зберігається лише близько 20 справ з архіву грецького суду).

Про влаштування греків на Маріупольщині свідчать документи з фонду Царичанської восводної канцелярії Центрального Державного історичного архіву України у м. Києві.

Окрему групу джерел становлять матеріали листування, котрі дозволяють простежити за причинами та процесом переселення греків з Криму до Азовської губернії. Важливу групу цих матеріалів складають листи митрополита Ігнатія про умови кримських християн, на яких вони погоджувалися переселитися до Росії. З поміж колекцій РДАДА таких документів найбільш зосереджено в фондах 16 (Спр. 588, 800) і 1261, РДВІА - фонді "ВУА" (Спр.208, 209, 211, 213), Інституті рукопису ЦНБ НАН України - фонді У (Спр.174, 462-546, 449-461, 791), фонді VIII (Спр.1352, 1355).

Серед найбільш важливих публікацій джерел з історії переселення греків і влаштування їх на нових місцях можна поставити 4-х томне видання документів "Присоединение Крыма к России"²¹. До цієї публікації увійшли укази Катерини II щодо переселення християн, листування Г.О.Потьомкіна і П.О.Рум'янцева-Задунайського з посадовими особами, рапорти О.В.Суворова та В.О.Чорткова і ін. Ці матеріали відтворюють ситуацію в Криму напередодні виходу християн і процес переселення і влаштування греків.

²¹ Дубровин Н. Присоединение Крыма к России: В 4-х т.- СПб., 1885-1889.

Вагомий доробок у розширення джерельної бази історії маріупольських греків зробили в XIX ст. П.М.Сакович²², М.О.Судієнко²³, в XX ст. - П.О.Бескровний²⁴. Вони сприяли упорядкуванню і публікації паперів П.О.Рум'янцева-Задунайського.

Документи О.В.Суворова були опубліковані у XIX ст. Г.Лопатіним²⁵, Г.Олексієвим²⁶, у XX ст. - Г.П. Мещеряковим²⁷.

Використавши літературу з проблеми, публікації джерел, матеріали архівів, автор намагався співставити наявну інформацію, осмислити її й створити комплексне дослідження.

Методологічну базу дослідження складає комплексний підхід до оцінки усіх чинників, які впливали на переселення греків з Криму до Росії і господарче освоєння ними Північного Приазов'я. При цьому автор дотримувався принципів історизму та наукової об'єктивності. Для аналізу добутої з різних джерел інформації, реконструкції процесів, які спостерігалися в межах Маріупольського округу протягом зазначеного часу, автор найбільше користувався описовим, історико-порівняльним, генетичним, статистичним і картографічним методами:

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на базі досягнень вітчизняної історіографії і різних видів джерел, багато з яких вперше введені до наукового обігу, автор намагався дати узагальнюючу картину переселення і влаштування греків на нових місцях, об'єктивно підійти до оцінки політики Російської держави наприкінці ХУІІІ ст. Всебічно проаналізована господарська діяльність грецького

²² Сакович П.М. Исторический обзор деятельности графа Румянцева-Задунайского и его сотрудников: князя Потемкина, Суворова и Бринка с 1775 по 1780 год // Русская беседа. 1858.- Ч.2, кн.10.- С.1-86; Ч.3, кн.11.- С.62-151; Ч.4, кн.20.- С.175-260

²³ Судієнко М.О. Архив военно-походной канцелярии графа Румянцева-Задунайского // Чтения Общества истории и древностей России.- 1875.- Т.4.- С.94-108.

²⁴ Румянцев П.А. Документы / Под ред. Бескровного Л.Г.: В 3-х т.- М., 1959.

²⁵ Письма великого Суворова к князю Потемкину // Архив князя Воронцова. -М., 1880, кн.24.- С.290-298

²⁶ Письма и бумаги Суворова / Под ред. В.Алексеева: В 2-х т.- СПб., 1916.

²⁷ Суворов А.В. Документы / Под Мещерякова Г.М.: В 4-х т. -М., 1951.

населення, адміністративно-громадській устрій, зв'язки з місцевим населенням.

Практичне значення. В ході дослідження проблеми, виявлені та введені до наукового обігу нові джерела (обстежено 20 фондів 5 центральних архівів України і Росії, Донецького обласного, рукописного відділу ЦНБ НАН України, Маріупольського краєзнавчого музею), на підставі яких зроблено висновки про заселення, кількісний і соціальний склад грецького населення Північного Приазов'я, головні види його занять. Усунено наявні помилки про час заснування грецьких сіл, дана оцінка адміністративно-громадського устрою та характеристика церковного життя. Результати дослідження можуть бути використані при розробці проблем історії формування поліетнічного складу населення України, перш за все Донбасу, підготовці лекційних курсів і семінарських занять з курсу джерелознавства історії України, історичної географії, палеографії, методичних порад для студентів і вчителів історії загальноосвітніх шкіл регіону, при створенні бібліографічного покажчика "Греки Приазов'я".

Апробація дослідження. Основні положення і висновки дисертації знайшли своє відображення у доповідях на міжнародних науково-практичних конференціях "Україна-Греція. Досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва" (1996), "Проблеми греческой культуры" (1996), Всеукраїнській науковій конференції "Історичне краєзнавство в Україні" (1995), регіональній науково-практичній конференції "Рациональное использование географического положения и собственных ресурсов - путь возрождения региона" (1996), низці статей автора. Дисертація обговорена на спільному засіданні кафедр історії України та історіографії, джерелознавства й методики викладання історії Донецького державного університету.

Структура і основний зміст роботи підпорядковані меті і завданням дослідження. Дисертація побудована за проблемно-хронологічним принципом. Вона складається зі вступу, трьох розділів (8 параграфів, висновків, приміток, списку джерел і літератури та додатку (таблиць і карти Маріупольського повіту).

У **вступі** обгрунтовано актуальність теми, визначено предмет, мету і завдання дослідження, його хронологічні рамки та методологічні засади, подано аналіз історіографії та джерельної бази, розкрито новизну і практичне значення роботи.

У **першому розділі** "Переселення греків з Криму до Північного Приазов'я", який складається з трьох парграфів, аналізуються причини переселення християнського населення з Криму до Росії, висвітлено процес виводу його з Кримського ханства і влаштування протягом 1778-початку 1780 рр. в Азовській губернії.

Підкреслено, що після Кючук-Кайнарджійського миру від 10 липня 1774 р. між Росією і Туреччиною, Кримське ханство було визнане незалежним від останньої. Взаємостосунки двох держав після цієї події не поліпшилися. Наприкінці 1777 р. між Росією та Туреччиною в будь-який час могла розпочатися війна. Російський уряд усвідомлював, що в цих умовах збереження незалежності Кримського ханства не сприятиме вирішенню конфліктів між двома державами. У зв'язку з цим, Росія почала готуватися до включення Криму до свого складу. Вона усвідомлювала, що цю подію можна було б прискорити шляхом економічного ослаблення Кримського ханства. Сприяти цьому могло виведення основних виробників ханства - християн до Росії.

Вивід християн з Криму відповідав намірам російського уряду щодо заселення степів Новоросії. Їх тяжке становище в мусульманській державі, бажання зберегти свою релігію, рідну мову і національну культуру значною мірою сприяли скорішому здійсненню цих планів.

Відносно методів переселення серед дослідників існують зовсім прогилежні точки зору - від визнання добровільного виходу християн з Криму до його депортації. Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що істина знаходиться між цими полярними поглядами. Це була пропагандистська кампанія як з боку Росії, так і з боку грецького духовенства. Використавши національну та соціальну пригніченість християн, вони вмовили їх залишити обжиті місця в Криму і переселитися до Азовської губернії. Християнське населення висунуло умови, на яких воно погоджувалося переселитися до Росії.

Завдяки енергійним діям представників російського уряду, вивід розпочався 26 липня 1778 р. і завершився 18 вересня цього ж року. Християни були вивезені на підводах, доставлених в Крим з Азовської губернії. Межі ханства залишили 31 098 чоловік, з яких 18 395 були греками. Згідно з "ведомостью" О.В.Суворова, вони вийшли з 7 міст і 57 сіл ханства. На вивід християн російським урядом було витрачено 130 крб.

Умови кримських християн царський уряд своєчасно не виконав. Зиму 1778-1779 рр. греки провели в Новоселиці (містечку на р.Самарі, в 12 верстах на північ від Катеринослава I) і селах Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря, Олександрівській фортеці та навколишніх селах (Матвіївці, Дубрівках та ін.), по дві-три родини в одній хаті. Багато людей залишилися без даху над головою і вимушені були зимувати в наспіх побудованих землянках. Восени 1779 р. частина з них була переведена, згідно з ордером Г.О.Потьомкіна Азовському губернаторові В.О.Чорткову від 29 вересня 1779 р., до Бахмутського повіту, до м. Тору, Маяків, Райгородку. Хворих і старих відправили до Самарського монастиря і слободи Орловщини. Внаслідок чого протягом кінця 1778 - середини 1780 рр. померло 3 912 чоловік.

Грамота про привілеї греків в межах Російської імперії, яку діячі царського уряду обіцяли надати християнам ще до початку їх пересе-

лення була підписана Катериною II тільки 21 травня 1779 р. Митрополит Ігнатій одержав її лише 11 листопада 1779 р. В проекті Жалуваної грамоти, датованому серпнем 1778 р., грекам відводилися Катеринослав I, Таганрог і Азов. Внаслідок заселеності цієї місцевості грамотою 1779 р. відводилося місто Маріуполь з округою.

Не виконала російська влада і обіцянок щодо повного забезпечення греків продуктами харчування, не кажучи про будівництво житла. Тільки після багатьох прохань митрополита Ігнатія про допомогу, рапортів Азовського губернатора В.Чорткова про тяжке становище і голод серед кримських переселенців, російській уряд спромігся виділити деяку суму для забезпечення християн продуктами харчування. Житло побудували лише для найбідніших.

До поселення греків на Маріупольщині Азовською губернською канцелярією було складено план м. Маріуполя і відведено місця під села. Кожний майбутній мешканець повіту шляхом жеребкування отримав свою ділянку ("дачу").

15 серпня 1780 р. митрополит з духовенством і греками (до 3 тисяч чоловік) увійшли до бувшого запорізького поселення Домахи і на відведеному під церкву місці відправили молебень. Цю подію і можна вважати датою заснування міста Маріуполя.

Щодо кількості заснованих греками сіл, то згідно з повідомленнями азовського губернатора В.О. Чорткова, губернського товариша Гарсеванова і капітана Ільяшинського в серпні 1780 р. було засновано 21 село: Бешев, Богатир, Велика Каракуба, Великий Янісоль, Георгіївка, Камара, Карань, Керменчик, Константинополь, Ласпа, Малий Янісоль, Мангуш, Сартана, Старий Крим, Стила, Улакли, Чемрек, Чердакли, Чермалик, Урзуф і Ялта.

У другому розділі "Господарська діяльність греків Маріупольщини" розглядаються питання забезпечення греків землею, розвитку сільського господарства, промисловості і торгівлі.

Підкреслюється, що оселені в 1780 р. на Маріупольщині, греки на перших порах не були пристосовані до ведення землеробства. Неозорі приазовські степи потребували не тільки необхідного реманенту, але й відповідних навиків їх обробітку. Тому спочатку землю обробляли тільки, виходячи з потреб сім'ї. Хліборобством греки почали більш активно займатися з 20-рр. XIX ст., а з середини XIX ст. воно стало їх головним заняттям. Зате на перших порах віддавалась перевага скотарству. Поселенці найбільше розводили овець, велику рогату худобу, коней.

Завдяки навикам розведення садів і виноградників у Криму, греки більше від інших поселян регіону надавали увагу цим заняттям, хоча клімат Катеринославщини був менш сприятливим для розведення садів, а тим більше виноградників. Незважаючи на те, вони займалися садівництвом здебільшого для задоволення власних потреб.

Розвиток сільського господарства сприяв створенню підприємств з переробки сільськогосподарських продуктів. До них відносяться млини, шкіряні, салотопні заводи, макаронна фабрика. Важливою і досить поширеною галузю господарства було рибальство. Кількість рибальських заводів коливалася від 28 до 47.

Розвиток промисловості, ріст товарності сільського господарства сприяли розширенню внутрішньої і зовнішньої торгівлі. В досліджуваному періоді провідну роль в товарообміні відігравали ярмарки. У зовнішній торгівлі греків пріоритетне місце займав продаж сільськогосподарських продуктів, в основному зернових культур.

При заснуванні грецьких поселень належного межування земель і закріплення за селянами усіх видів угідь не проводилося. Надана їм урядом земля внаслідок малочисельності і тяжкого матеріального становища переселенців не була повністю освоєна. Попередження влади про відмежування незаселених територій не сприяли вирішенню цього питання. У зв'язку з цим 1 лютого 1824 р. Олександром I було за-

тверджене “Положення про землі мариупольських греків”, згідно з яким з 744 384 дес. за поселеннями грецького округу було закріплено лише 508 716 дес. Решта віддавалася для заселення іншим переселенцям. Прохання греків повернути відняту у них частину земель російський уряд відмовився задовольнити.

У **третьому розділі** “Адміністративно-громадський устрій греків” основна увага концентрується на проблемах грецького самоврядування та церковної організації.

Аналіз джерел і літератури з питання самоврядування греків дозволяє стверджувати, що досягнувши своєї мети виводом християнського населення з Криму, російський уряд лише частково задовольнив їх вимоги. Жалуваною грамотою грекам дозволялося мати свій суд та внутрішню поліцію з виборних представників народу. Після смерті Катерини II привілеї греків підтвердили Павло I і Олександр I. Цими документами визначалося адміністративне і правове життя греків. Наказом Азовської губернської канцелярії від 24 березня 1780 р. створювався Мариупольський повіт. До його складу увійшли м. Мариуполь та грецькі села.

Головною громадською установою був Мариупольський грецький суд. Його компетенція поширювалася тільки на греків.

З початку заснування м. Мариуполя, поряд із грецьким судом, існували нижчий земський суд, управа благочиння, повітове казначейство і управління поліції на чолі з городничим. Після довгої суперечки з владою, грекам вдалося всі ці установи закрити, а їхні обов'язки передати грецькому суду. Посада городничого в м. Мариуполі, управління поліції були скасовані 2 листопада 1798 р. Грецький суд виконував адміністративні, поліцейські та судові функції. Його штат складався з голови, 3 засідачів, секретаря та підпорядкованих йому столоначальників.

З часом самоврядування греків і їхня ізольованість стали заважати урядові. Це сприяло розселенню серед них представників інших етносів і остаточній ліквідації грецького самоврядування згідно з затвердженим Олександром II рішенням Державної Ради "Об устройстве поселян-греков и армян" від 18 березня 1875 р. Греки були прирівнені у правах до всіх жителів Катеринославської губернії, а управління в їхніх населених пунктах створювалося згідно з Загальним положенням про селян від 19 лютого 1861 р.

Аналогічні події мали місце і в церковному управлінні греків. Готфрійсько-Кафійська єпархія, яка припинила своє існування після виходу греків з Криму, була відновлена на Маріупольщині. Цьому сприяв указ Святішого Синоду від 14 березня 1779 р., який зачислив Ігнатія до складу російських владик. В 1780 р. греками було побудовано 24 церкви: 4 - в м. Маріуполі та по одній в кожному з грецьких поселень. Богослужіння проводилося виключно грецькою мовою. Після смерті митрополита єпархія увійшла до складу Словенської та Херсонської єпархії і проіснувала в вигляді Феодосійсько-Маріупольського вікаріатства до 6 жовтня 1799 р. Після цього церкви Маріупольського повіту були підпорядковані відповідним структурам Катеринославської єпархії, що не сприяло відокремленню грецької общини. Це сталося внаслідок запровадження російських законів та російської мови в церковному житті маріупольських греків. Таким чином, надані грекам в 1779 р. привілеї були остаточно ліквідовані у 1875 р.

У **висновках** підбито підсумки та зроблено узагальнення дослідження, яке виявило, що процес переселення і господарського освоєння греками Північного Приазов'я був складовою частиною політики царського уряду в освоєнні окраїн імперії.

Проблеми, які виносяться на захист:

1. Переселення греків з Криму до Азовської губернії було пов'язане з намірами царського уряду економічно ослабити Кримське ханство для подальшого його приєднання до Росії і бажанням заселити степи Новоросії працьовитими колоністами.

2. Греки були виведені з меж Кримського ханства під наглядом російських військ. Процес переселення тривав з 26 липня до 18 вересня 1778 р.

3. Протягом осені 1778 - весни 1780 рр. Греки не мали постійного місця проживання в Азовській губернії.

4. Влітку 1780 р. греками у Північному Приазов'ї були засновані м. Маріуполь і 21 село.

5. Грецьке населення відіграло значну роль в справі заселення та господарчого освоєння Маріупольщини.

6. Надані Жалуваною грамотою грекам пільги, протягом XIX ст., поступово обмежувалися. Остаточо вони були ліквідовані затвердженням Олександром II рішенням Державної Ради від 18 березня 1875 р., згідно з яким греки були прирівняні у правах до всіх жителів Катеринославської губернії.

Основні положення дисертації викладені у публікаціях автора:

1. Переселение греков из Крыма в Приазовье (вымыслы и реальность) // Новые страницы истории Донбасса.-Донецк, Донбас.-Кн.4.-1995.- С.8-17 (0.6 др.арк.).

2. Агрικультура греків Приазов'я (кінець XVIII - XIX ст.) // Матеріали Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії.- К., 1996.- Ч.1.- С.28-34 (0.5 др.арк.) (у співавторстві).

Традиції та сучасність.- К.: Рідний край, 1995.- Ч.1.- С.176-178 (0.3 др.арк.).

4. Умови життя та господарська діяльність греків у Приазов'ї (1778-1820 рр.) // Південна Україна ХУІІІ - ХІХ століть. Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1996.- Випуск І.- С.106-109 (0.5 др.арк.).

5. Самоврядування греків Північного Приазов'я // Матеріали вузівської наукової конференції професорсько-викладацького складу за підсумками науково-дослідницької роботи: історичні науки, політологія.- Донецьк, 1997.- Кн.1.- С. 69-73 (0.4 др.арк.).

6. Вклад мариупольских греков в освоение Донбасса // Донбасс: прошлое, настоящее и будущее. Доклады сообщений ІУ региональной научно-практической конференции по теме: "Рациональное использование географического положения и собственных ресурсов - путь к возрождению региона". Донецк.- 1995.- С.114-116 (0.3 др.арк.)

7. К вопросу о переселении греков из Крыма в Приазовье // Тезисы докладов вузовской конференции профессорско-преподавательского состава по итогам научно-исследовательской и методической работы : Исторические науки. Донецк, 1995.- С.15-16.

8. Мариупольский греческий в системе самоуправления России // Тези міжнародної науково-практичної конференції "Україна-Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва.- С.58-60.

9. Из истории переселения греков в Приазовье и основания греческих населенных пунктов (по архивным материалам) // Тези міжнародної науково-практичної конференції "Україна-Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва.- С.56-58.

1135С6-3

АННОТАЦІЯ

А.В. Гедё. "Греки Северного Приазовья (1778 - 1875 гг.)". Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - История Украины, Донецкий государственный университет. - Донецк, 1997.

На основе литературы и архивных материалов реконструированы ход переселения греков из Крыма в Россию и размещения в Азовской губернии, основные виды их занятий в Северном Приазовье, деятельность греческого самоуправления и церковная жизнь.

ANNOTATION

A.V.Gedeout. "The Greeks of the North Azov area (1778 -1875)". Dissertation is receive academic degree of historical science candidate in speciality 07.00.01 - History of Ukraine. Donetsk State University. Donetsk. 1997.

On the basis of the literature and archival materials the thesis aims at reconstructing the way of the migration of Greeks from the Crimea to Russia, their settlements in Azov province, their main occupation and trades in North Azov area, as well as the functioning of Greek self-managemant system and their church life.

Ключові слова: Північне Приазов'я, кримські християни, переселення, господарська діяльність, грецьке самоуправління, церковне життя.

Підписано до друку 16.04.1997р. Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 1
Замовлення № 9. Тираж 100 прим.